

άστικοποίηση και πολεοδομική πολιτική στήν περιοχή Θεσσαλονίκης

του
Νίκου Καλογήρου
'Αρχιτέκτονα-Πολεοδόμου

Τά προβλήματα που συνδέονται με την πρόσφατη άστικοποίηση του ελληνικού πληθυσμού έχουν έλθει σήμερα σέ άμεση επικαιρότητα με τή συγκέντρωση του πληθυσμού στίς μεγάλες πόλεις καί τήν «υποβάθμιση» του φυσικού περιβάλλοντος που προκαλείται από τήν ασύμμετρη ανάπτυξη των άστικών κέντρων σέ σχέση με τήν ύπαιθρο. Στήν επισκόπηση τής άστικοποίησης καί τής πολεοδομικής πολιτικής στήν περιοχή τής Θεσσαλονίκης που ακολουθεί, θά γίνει άνάλυση τής συγκεκριμένης κατάστασης σέ μία μεγάλη ελληνική πόλη.

Άρχικά πρέπει νά διευκρινιστεί ότι οί όροι άστικοποίηση καί πολεοδομική πολιτική νοούνται έδω με τήν πλατειά τους έννοια. Ή άστικοποίηση δέν νοείται μόνο σάν ποσοτική αύξηση του πληθυσμού τής πόλης αλλά συνδέεται με τήν διαδικασία εξέλιξης τής κοινωνικής δομής από τήν προβιομηχανική κοινωνία στίς διάφορες μορφές του σύγχρονου καπιταλισμού. Άντίστοιχα, ή πολεοδομική πολιτική δέν είναι μόνο ή σχεδιασμένη από τούς τεχνικούς επέκταση ή αναδιάρθρωση τής πόλης. Στήν πραγματικότητα ή θέση που θά υποστηριχθεί έδω είναι ότι ή πολεοδομική πολιτική συνδέεται με μία σειρά από ιδεολογικούς, νομικούς καί οικονομικούς μηχανισμούς που αντανακλούν τήν αντίθεση ανάμεσα στήν κυρίαρχη κοινωνική τάξη καί τό σύνολο των κοινωνικών τάξεων που υπόκεινται στήν κυριαρχία της. Ίσως έδω πρέπει νά διευκρινιστεί ότι ή όργάνωση του χώρου δέν είναι απλά μία αντανάκλαση ή μία μονοδιάστατη άπεικόνιση τής κοινωνικής δομής. Ή σχέση ανάμεσα στή μορφή του χώρου καί τήν κοινωνική δομή έχει ένα πολύπλοκο χαρακτήρα.

Γι' αυτό στή συνέχεια θά γίνει προσπάθεια νά συνδεθούν οί γενικότερες θεωρητικές υποθέσεις με τήν επισκόπηση τής πολεοδομικής εξέλιξης τής Θεσσαλονίκης καί νά τονιστούν οί ιδιομορφίες που παρουσιάζονται στόν συγκεκριμένο χώρο τής πόλης.

1. κοινωνική μεταβολή καί άστικοποίηση — ή πόλη ως τό 1912

Είναι φανερό ότι μία άνάλυση τής πολεοδομικής πολιτικής που όδήγησε στή σημερινή μορφή τής πόλης πρέπει νά άρχίσει από τό στάδιο τής μετάβασης στή σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία. Ή κλασική μαρξιστική άνάλυση έχει περιγράψει με ακρίβεια τήν μετάβαση πρós τόν καπιταλισμό στίς αναπτυγμένες χώρες. Ή πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου στήν πόλη προκαλεί τή μεταβολή τής διαλεκτικής αντίθεσης ανάμεσα στήν πόλη καί τήν ύπαιθρο. Στά πλαίσια του κεντρικού καπιταλισμού (Άγγλία) ή διαδικασία αύτή μπορεί νά συνοψιστεί στά επόμενα στάδια:

α) Συγκεντροποίηση τής ιδιοκτησίας τής άγρο-

τικής γῆς, ἔξοδος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἀνοδος τῆς παραγωγικότητας στή γεωργία συνδυασμένη μέ ἐπέκταση τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα, πού παρέχει τίς πρώτες ὕλες γιά τήν ἀνερχόμενη βιομηχανία.

β) Συγκέντρωση τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς στήν πόλιν μέ παράλληλη συσσώρευση τῶν ἐργατικῶν μαζῶν γύρω ἀπό τά βιομηχανικά κέντρα. Ταυτόχρονα, συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου στίς ἀποικίες καί γέννηση τοῦ σύγχρονου τραπεζικοῦ συστήματος.

Φυσικά στόν ἑλλαδικό χώρο δέν μποροῦμε νά μιλήσουμε γιά μιᾶ ἀνάλογη διαδικασία. Οἱ κύριες ὀψεις τῆς λειτουργίας τῆς προβιομηχανικῆς πόλης εἶναι ἡ συγκέντρωση τοῦ πλεονάσματος τῆς ὑπαίθρου, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ καί, στήν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ οικονομικῆς συνέπειες τοῦ μακρινοῦ ἐμπορίου¹ πού ἀκμάζει ἀπό τόν 18ο αἰώνα.

Στήν πραγματικότητα ἡ πόλη συγκεντρώνει μιᾶ σειρά ἀπό κεντρικές λειτουργίες ἐμπορικῆς καί διοικητικῆς φύσης, πού ὀδηγοῦν σέ μιᾶ ἱεράρχηση τῶν οἰκισμῶν μέσα στό χώρο, ὅπως ἔδειξαν οἱ ἐργασίες τῶν Christaller, Lösch καί πῶς πρόσφατα τοῦ Berry.² Ἄν οἱ ἀγορές καί τό λιανικό ἐμπόριο πρέπει νά θεωρηθοῦν σάν βάση τῆς ἀστικής συγκέντρωσης στήν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης, δέν ἀρκοῦν ὅμως γιά νά ἐξηγήσουν τή δημιουργία ἐνός πόλου ἀνάπτυξης στό βορειοελλαδικό χώρο. Τό ἐξαγωγικό ἐμπόριο μέ ἀφετηρία τό λιμάνι τῆς πόλης, ἡ στρατηγική τῆς θέσης καί ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ἐξαρτημένης ἐκβιομηχάνισης στό δεύτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰώνα, εἶναι τά αἰτία τῆς ἀνάπτυξης τῆς σύγχρονης πόλης. Αὕτη ἡ «σύγχρονη» φάση τῆς ἀστικοποίησης θά ἐξεταστεῖ πῶς ἀναλυτικά στή συνέχεια.

Ἡ πόλη «ἐκτός τῶν τειχῶν» ἐμφανίζεται γύρω στά 1850. Ὁ πληθυσμός ἀπό 50.000 τό 1865 φτάνει στίς 90.000 τό 1880 καί στίς 120.000 τό 1895.³ Ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ δέν ὀφείλεται μόνο στήν οἰκονομική «ἀπογεώωση» τῆς οἰκονομίας τῆς πόλης, ἀλλά μάλλον συνδέεται πῶς πολὺ μέ τήν ἀποδιοργάνωση τῆς ἀγροτικῆς βιοτεχνίας, πού δέν εἶναι πιά σέ θέση νά ἀντισταθεῖ στό συναγωνισμό τῆς βιομηχανικῆς Εὐρώπης. Ὁ ὀρεινός χώρος, πυκνοκατοικημένος κατά τή διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, ἀρχίζει νά ἐγκαταλείπεται. Πρόκειται γιά μιᾶ μακρόχρονη διαδικασία οἰκολογι-

κῆς ἀποσύνθεσης, πού σχετίζεται μέ τήν μετάβαση πρὸς τὸν καπιταλισμό. Ἡ τάση αὕτη, πού θά ἐπιταχυνθεῖ μετὰ τήν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας, συνεχίζεται ὡς σήμερα καί εἶναι μιᾶ ἀπὸ τίς πῶς ὁμωσες ὀψεις τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στό χώρο τῆς πόλης καί τῆς ὑπαίθρου.

Στὴν περίοδο πού ἐξετάζεται ἀρχίζει καί ἡ μαζικὴ διείσδυση τοῦ ξένου κεφαλαίου στόν μακεδονικὸν χώρο. Εἶναι φανερό ὅτι στό ἐπίπεδο τῆς πολεοδομικῆς πολιτικῆς ἡ ἐμπορικὴ καί βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη σχετίζονται μέ ἔργα ὑποδομῆς καί ἐπικοινωνίας. Τὰ μεσαιωνικά κἄστρα πού περικλείουν τήν προβιομηχανικὴ πόλιν πέφτουν πρὸς τὴ μεριά τῆς θάλασσας ἀπὸ τό 1866, καί διαμορφώνεται ἡ προκυμαία. Ἡ πραγματικὴ ἐνδοχώρα τῆς πόλης ἐπεκτείνεται πρὸς τό θαλασσινὸν χώρο μέσα ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ. Δέν εἶναι λοιπὸν τυχαῖο ὅτι ἡ πρώτη σιδηροδρομικὴ σύνδεση τῆς Θεσσαλονίκης γίνεται μέ τὰ Σκόπια τό 1881 καί μέ τὴν Εὐρώπην τό 1888. Ἡ κατασκευὴ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ αὐστριακά κεφάλαια (Hirsch). Τό 1893 κατασκευάζεται ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ πρὸς τὴ Φλώρινα καί τὸ Μοναστήρι, καί τό 1896 ἡ Θεσσαλονικὴ συνδέεται μέ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ σύνδεση μέ τὴν Ἀθήναν δέν θά γίνει πρὶν περάσουν 20 χρόνια.⁴

Ἡ ἐνδιαιφέρουσα μελέτῃ τοῦ Κ. Μοσκόφ περιέχει πολλὰ στοιχεῖα γιά τὴν οἰκονομικὴ λειτουργία τῆς «μεταπρατικῆς πόλης». Μέσα σέ λιγότερο ἀπὸ 10 χρόνια ἀνάμεσα στό 1881 καί τό 1889, ἡ χωρητικότητα τῶν πλοίων πού περνοῦν ἀπὸ τό λιμάνι τῆς πόλης φτάνει ἀπὸ 425.016 τόννους σέ 1.467.517 τόννους. Ταυτόχρονα, ἐξαιτίας τῆς τεχνολογικῆς προόδου, αὐξάνεται σημαντικὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτμοπλοίων.

Τὴν ἴδια περίοδο ἐμφανίζεται στήν πόλιν τό σύγχρονο τραπεζικὸν κεφάλαιο. Στό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα ὑπάρχουν πολλὰ ὑποκαταστήματα τραπεζῶν στήν Θεσσαλονικίαν, πού ἐλέγχονται κυρίως ἀπὸ τό ξένον κεφάλαιο.

Ἀλλὰ μιᾶ ἀπὸ τίς κύριες δραστηριότητες πού συνδέονται μέ τὴν δημιουργία ἐνός «πόλου ἀνάπτυξης», εἶναι ἡ ἐκβιομηχάνιση. Σύμφωνα μέ τὴν θεωρία τῶν «πόλων ἀνάπτυξης»,⁵ ἡ ἐμφάνισή τους ὀρίζεται σέ σχέση μ' ἕναν ἀφηρημένο οἰκονομικὸν χώρο. Ἐνας πόλος ἀνάπτυξης μπορεῖ νά εἶναι μιᾶ βιομηχανικὴ δραστηριότητα ἢ πῶς συχνὰ μιᾶ ὁμάδα βιομηχανικῶν δραστηριοτήτων πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἕνα δυναμισμό καί προκαλοῦν κατὰ συνέπεια ἕνα αὐξημένο ποσοστὸ ἀνάπτυξης.

1. Γιά τό ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης, βλέπε Ν. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 1956.

2. Βλέπε σχετικὰ μέ τὴν ἀνάπτυξη τῶν θεωριῶν τῶν «κεντρικῶν τόπων», Brian J. L. Berry, *Géographie des marchés et du commerce de détail*, Paris, A. Colin, 1971, σελ. 109-133.

3. Ἱ. Τριανταφυλλίδης, *Χωροταξικὴ μελέτῃ Θεσσαλονίκης*, τόμος 5, σελ. 5, ἐκδόση Ἰνστιτούτου Δημοσίων Ἑργῶν, Θεσσαλονίκη, 1966.

4. Τὰ παραπάνω στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ τίς μελέτες τῶν: Κ. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912, τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης*, Ἀθήνα, Στοχαστῆς, 1974, σελ. 63, καί Ἱ. Τριανταφυλλίδης, ὁ.π.

5. Γιά τοὺς πόλους ἀνάπτυξης, βλέπε F. Perroux, *L' économie au XXe siècle*, Paris, PUF, 1961, J. Boudéville, *L' espace et les pôles de croissance*, Paris, PUF, 1968.

Στήν περιοχή της Θεσσαλονίκης ή βιομηχανία εμφανίζεται άργα και έχει αρχικά περιορισμένη σημασία. Τό πρώτο βιομηχανικό κατάστημα, ένας ατμόμυλος, ιδρύεται τό 1854 μέ γαλλικά κεφάλαια. Τό 1873 ιδρύεται ό μεγάλος ατμόμυλος 'Αλλατίνι μέ δυνατότητα παραγωγής 10.000 τόννων άλευριού τό χρόνο. Ήδη τό 1884 υπάρχουν 22 βιομηχανικά καταστήματα. Στίς άρχές του 20ού αιώνα μία από τίς κύριες δραστηριότητες είναι ή έπεξεργασία του καπνού, δραστηριότητα ήμυχρευτοεχνική, πού δίνει δουλειά σέ 10.000 εργάτες.⁶ Ή έκδιωξη άνιση της Θεσσαλονίκης είναι από τήν άρχή έξαρτημένη από τό ξένο κεφάλαιο και κατά συνέπεια δέν συνδέεται άμεσα μέ τίς τοπικές παραγωγικές δυνάμεις.

Στό σημείο αυτό θά έξεταστεί τό πώς προβάλεται στήν όργάνωση του χώρου ή οικονομική και τεχνολογική διαφοροποίηση πού προκαλείται από τή μετάβαση πρós τόν καπιταλισμό.

Κατά τή διάρκεια της άργης μετάβασης πρós τόν περιφερειακό καπιταλισμό, πού στήν περιοχή της Θεσσαλονίκης επεκτείνεται και πέρα από τό τέλος του 19ου αιώνα, υπάρχει ένα πρόβλημα σχέσεων πόλης-ύπαιθρου πού συνδέεται μέ τήν προβληματική της άλληλεξάρτησης άνάμεσα σέ δύο φοροους τρόπους παραγωγής. Στήν πραγματικότητα, ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής συνδέεται μέ τήν πόλη, ενώ στήν ύπαιθρο έξακολουθεί νά έπιεί ό προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγής πού ήδη κυριαρχείται από τό άστικό κέντρο. Στήν πραγματικότητα έξαφανίζεται βαθμιαία ό όμογενής χώρος πού χαρακτηρίζει τίς γεωγραφικές περιχές ώς τήν εμφάνιση του νέου τρόπου παραγωγής. Ό όμογενής χώρος, όπως τόν όρίζει ό Bouderville,⁷ αντίστοιχεί σ' έναν ισότροπο και συνεχή χώρο μέσα στον οποίο καθένα από τά μέρη πού τόν συνθέτουν παρουσιάζει χαρακτηριστικά συγγενή μέ τά ύπόλοιπα. Στή θέση του έμφανίζεται ό πολωμένος χώρος πού όρίζεται, αντίθετα, σαν ένας έτερογενής χώρος ό οποίος άποτελείται από συμπληρωματικά μέρη πού διατηρούν μεταξύ τους και σέ πιο μεγάλο βαθμό μέ τόν κυρίαρχο πόλο αύξημένες ανταλλαγές. Δυστυχώς ή άνάλυση του Bouderville παραμένει στά πλαίσια της νεοφιλελεύθερης οικονομίας και δέν μπορεί κατά συνέπεια νά διακρίνει τήν σχέση άνάμεσα στή μεταβολή της κοινωνικής δομής και στήν εμφάνιση του πολωμένου χώρου.

Τά κύρια χαρακτηριστικά της άστικοποίησης στήν περιοχή της Θεσσαλονίκης ώς τή στιγμή της άπελευθέρωσης της πόλης, μπορούν νά συνοψιστούν ως έξης:

1) Όργάνωση της ιεραρχίας της άγοράς σέ το-

πική και διεθνή κλίμακα μέ τήν άνάπτυξη του μακρινού έμπορίου.

2) Έξαρτημένη άνάπτυξη της βιομηχανίας μέ ταυτόχρονη συγκέντρωση του πληθυσμού στήν πόλη. Άμεσα συνέπεια είναι ή δημιουργία μιάς έργατικής τάξης, πού άρχίζει νά άποκτή ταξική συνείδηση και νά όργανώνεται γύρω από τήν σοσιαλιστική «Fédération» (1909) πού πρόκειται νά παίξει σημαντικό ρόλο μέσα στό έργατικό κίνημα.

3) Όργάνωση του χρηματιστικού κεφαλαίου μέ τήν ίδρυση των τραπεζικών όργανισμών, πού έλέγχονται από τήν ξένη και τήν τοπική (μεταπρατική) άστική τάξη.

Ή άνάπτυξη της πόλης, όπως περιγράφτηκε πιο πάνω, παρουσιάζει πολλές όμοιότητες μέ τήν έξαρτημένη άστικοποίηση⁸ πού συναντάται στίς ύπαναπτukes χώρες. Παρόλα αυτά, υπάρχουν και χαρακτηριστικά άστικοποίησης εύρωπαϊκού τύπου πού εύνοούνται από τό γεγονός ότι δέν ύπάρχει άμεσα έξάρτηση άποικιακού χαρακτήρα. Στήν Θεσσαλονίκη ή έξάρτηση διατηρεί ένα χαρακτηριστικά έμπορικό-καπιταλιστικό μέσα από μία διαδικασία άνισης ανταλλαγής, πού συνίσταται στήν συσσώρευση κεφαλαίου στά καπιταλιστικά κέντρα μέ τήν προμήθεια άγροτικών προϊόντων και πρώτων ύλων σέ χαμηλές τιμές από τό χώρο της περιφέρειας. Στήν έπόμενη φάση εμφανίζεται μία ιμπεριαλιστική βιομηχανική έξάρτηση, πού εκφράζεται μέ τήν εμφάνιση κερδοσκοπικών επενδύσεων ξένου κεφαλαίου και τή δημιουργία τοπικής βιομηχανίας. Ή έξαρτημένη άστικοποίηση εκφράζει στήν όργάνωση του χώρου τήν συγκεκριμένη άλληλεξάρτηση αυτών των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων.

2. ή πόλη μετά τήν άπελευθέρωση

Τή στιγμή της άπελευθέρωσης ή πόλη έχει 160.000 κατοίκους. Ή πρώτη έπίσημη έλληνική άπογραφή μάς δίνει τή φυλετική κατανομή του πληθυσμού: 39.000 Έλληνες, 60.000 Έβραίοι, 45.000 Μουσουλμάνοι και 10.000 άτομα από διάφορες άλλες φυλές. Ή Θεσσαλονίκη έχει επεκταθεί άρκετά έξω από τά τείχη, ιδιαίτερα πρós τό νοτιοανατολικό μέρος. Σ' αυτό συμβάλλει και ή έξάπλωση των μέσων μαζικής μεταφοράς πού λειτουργούν από τό 1893. Ή άστικοποίηση συγκεντρώνει τόν πληθυσμό γύρω από τήν πρώτη ήλεκτρική γραμμή τράμ πρós τήν περιοχή 'Αποθήκης (1907).

Τή διαδικασία της μεταβολής της δομής της πόλης έρχεται νά έπιταχύνει ένα τυχαίο γεγονός.

6. Κ. Μοσκόφ, ό.π.

7. J. Bouderville, *Les espaces économiques*, Paris, PUF, 1961, σελ. 10-11.

8. Για τήν έξαρτημένη άστικοποίηση, βλέπε M. Castells, «L'urbanisation dependante en Amérique Latine», *Espaces et Société*, no 3, 1971, σελ. 55-63.

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1917, λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης, ξεσπᾷ ἡ μεγάλη πυρκαϊὰ στὸ κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ διαρκεῖ τρεῖς μέρες καὶ καταστρέφει ὁλοκληρωτικὰ τὸ κεντρικὸ τῆς τῆμῃα, περιοχὴ 100 ἑκατῶν. Σύμφωνα μὲ ἐπίσημα στοιχεῖα, καταστρέφονται 4.300 κτίσματα καὶ μένουν ἄστεγοι 73.500 κάτοικοι.⁹ Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐξαφανίζεται ἡ παραδοσιακὴ Θεσσαλονίκη, καὶ προκύπτει ἡ ἄμεση καὶ πιεστικὴ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ζημιῶν καὶ τῆ δημιουργία τῆς πόλης ἀπ' τὴν ἀρχή.

Ἡ πυρκαϊὰ τοῦ 1917 ἐπιταχύνει τὴν ἄσκηση μιᾶς ὀργανωμένης πολεοδομικῆς πολιτικῆς μὲ φορὰ τὸν κρατικὸ μηχανισμό. Ὅπως ἀναφέρεται καὶ στὴν εἰσαγωγή αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ἡ πολεοδομικὴ πολιτικὴ συνδέεται μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ μηχανισμοὺς ἰδεολογικῆς, νομικῆς καὶ οἰκονομικῆς φύσης, ποὺ προβάλλουν μὲ διαλεκτικὸ τρόπο τὴ διάρθρωση τῆς κοινωνικῆς δομῆς στὸ χῶρο. Ἄς δοῦμε λοιπὸν ἐντελῶς συνοπτικὰ τὸ κοινωνικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἄσκειται γιὰ πρώτη φορὰ ὁ πολεοδομικὸς σχεδιασμὸς στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης.

Παρά τοὺς συνεχεῖς πολέμους εἶναι μιὰ ἐποχὴ ἀνόδου τῆς ἐλληνικῆς ἀστικῆς τάξης. Τὰ μέτρα γιὰ τὴν αἰεσίση τῆς ἔθνικῆς παραγωγῆς δὲν λείπουν. Γίνονται μεγάλα δημοσὶα ἔργα, κατασκευάζονται δρόμοι, διαρρυθμίζεται λιμάνια. Ἡ πυρκαϊὰ τοῦ 1917 δίνει τὴν ευκαιρία στὴν κυβέρνηση τοῦ Βενιζέλου, ποὺ εκπροσωπεῖ τὴν ἀνερχόμενη ἀστικὴ τάξη, νὰ προχωρήσει στὴν πρώτη θεσμοποιημένη διευθέτηση τοῦ χώρου στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης.

Σχηματίζεται μιὰ ομάδα Ἑλλήνων τεχνικῶν μὲ ἐπικεφαλὴ τὸν Γάλλο ἀρχιτέκτονα-πολεοδόμῳ Ernest Hébrard καὶ τὸν Ἀγγλο πολεοδόμῳ Thomas Mawson. Ἡ μετὰ κληση τῶν ξένων εἰδικῶν δὲν πρέπει νὰ προκαλεῖ ἐκπλήξη, γιὰ καὶ τὸ ἐπίπεδο τῶν Ἑλλήνων τεχνικῶν τῆς ἐποχῆς ἦταν ἴσως χαμηλὸ καὶ γιὰ τὴν ἡ παρουσία τους δείχνει μιὰ τάση ἐξάρτησης στὸν πολιτιστικὸ τομέα τῆς ἐλληνικῆς ἀστικῆς τάξης ἀπὸ τὰ «φωτισμένα» κέντρα τῆς Δύσης.

Ὁ Ernest Hébrard εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικούς ἀρχιτέκτονες-πολεοδόμους τῆς ἐποχῆς, καὶ τὸ ὄνομά του συνδέεται μὲ τὴν ἱστορία τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πολεοδομίας.¹⁰ Γνωρίζει ἤδη τὴ Θεσσαλονικὴ σὰν ἀρχηγὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ. ἔχει ἐργασεῖ σὰν ἀρχαιολόγος

στὴν ἰταλικὴ Σιέννα καὶ τὸ Σπλιτ τῆς Γιουγκοσλαβίας, καὶ στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του θὰ ἀσχοληθεῖ συχνὰ μὲ τὸν πολεοδομικὸ σχεδιασμὸ στὶς γαλλικὲς ἀποικιακὲς πόλεις (Πνὸμ Πένχ, Σαϊγκόν, Χაϊφόνγκ, Ἀνσί).

Τὸ ἀρχικὸ σχέδιο τοῦ Hébrard (χάρτης 1) προβλέπει τὴ διάνοιξη μεγάλων λεωφόρων καλὰ εὐθυγραμμισμένων, μὲ πανομοιότυπες προσόψεις καὶ στοές ἔτσι, ὥστε νὰ σχηματίζονται εὐγενεῖς καὶ μονότονες προοπτικές. Τὰ ἱστορικὰ μνημεῖα διατηροῦνται, καὶ προβλέπεται ἡ δέσμευση τῆς γῆς γιὰ τίς δημόσιες χρήσεις. Γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης προβλέπεται ἡ δημιουργία πάρκων, κηποπόλεων καὶ ἔργατικῶν συνοικισμῶν, σύμφωνα μὲ τὰ πολεοδομικὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς. Τὸ σχέδιο τῆς νέας Θεσσαλονίκης θεσμοποιεῖ γιὰ πρώτη φορὰ τὸν κοινωνικὸ καὶ τεχνικὸ διαχωρισμὸ στὸ χῶρο (zoning). Βέβαια ἡ πολεοδομικὴ πολιτικὴ δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὸ σχεδιαστὴ ἀλλὰ ἀπὸ τὴ συνδυασμένη δράση πολλῶν παραγόντων. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ μᾶς ἐκπλήσσουν καθόλου οἱ διαδοχικὲς ἀναθεωρήσεις τῶν ἀρχικῶν σχεδίων κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ἰδιοκτητῶν τῆς γῆς, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ μείωση τοῦ πλάτους τῶν δρόμων, τὴν ἐξαφάνιση τοῦ πρασίνου καὶ τὸν περιορισμὸ τῶν περιοχῶν δημόσιας χρήσης. Μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικὲς συνέπειες τοῦ σχεδιοῦ εἶναι ὅτι ἀρχίζει ἡ μετακίνηση τῶν προλεταριακῶν μαζῶν ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης πρὸς τὴν περιφέρειαν.

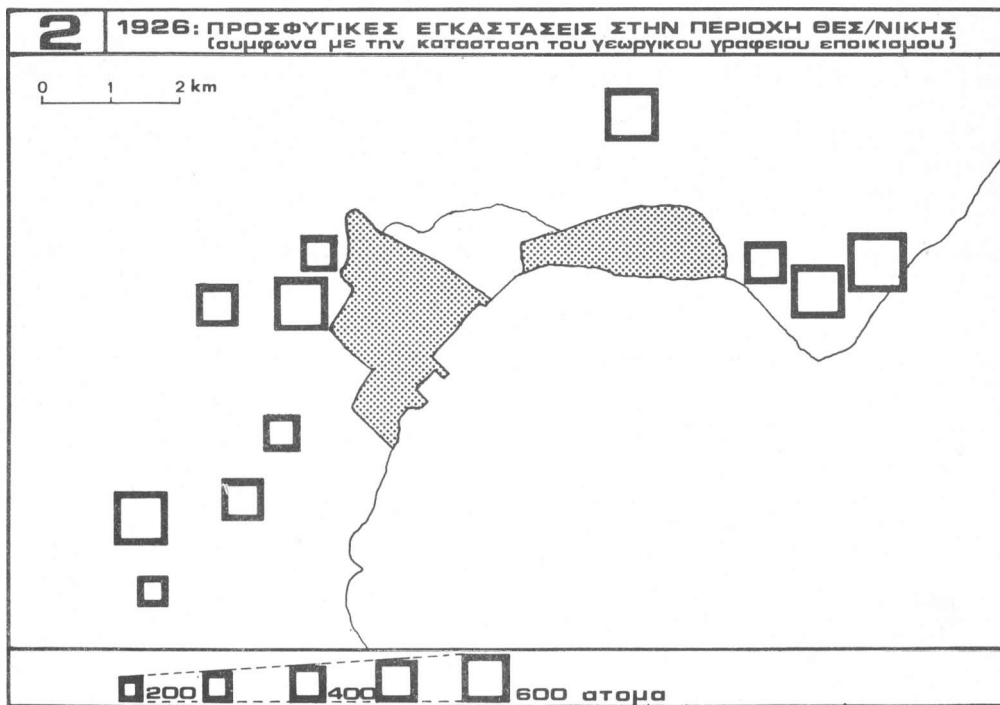
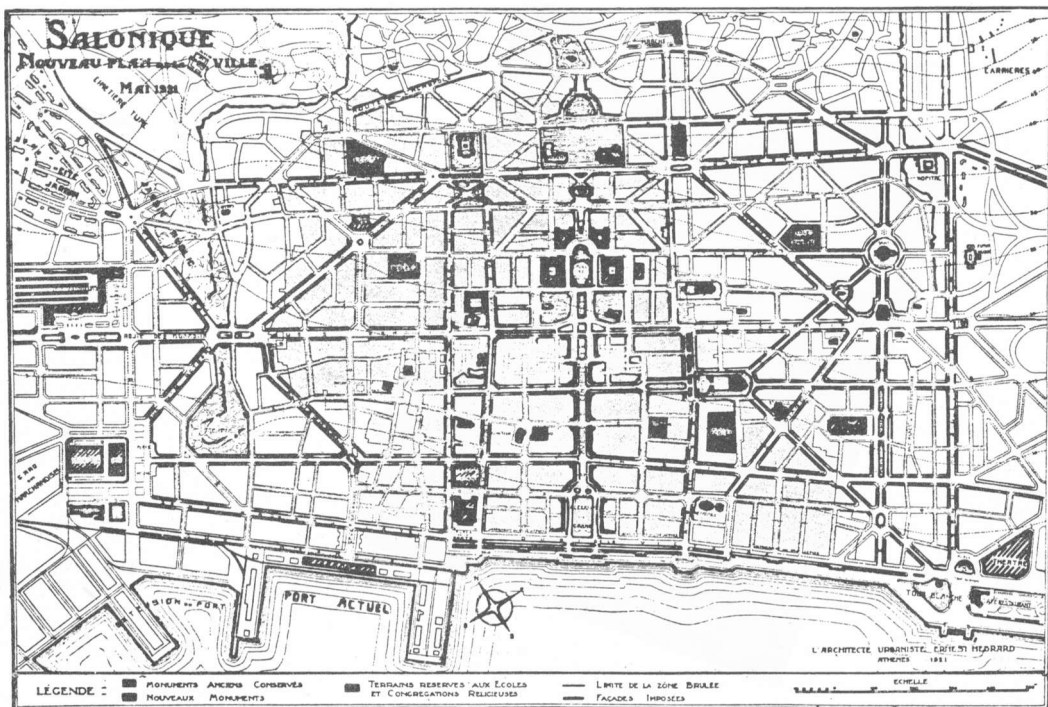
Τὴν τάση γιὰ ἐξάπλωση τῆς πόλης πρὸς τὴν περιφέρειαν ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει ἕνα ἄλλο σημαντικό πολιτικὸ γεγονός, ἡ μικρασιατικὴ καταστροφή. Μετὰ τὸ 1922 καὶ τὴν ὑπογραφή τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης, 1.500.000 πρόσφυγες φτάνουν στὴν Ἑλλάδα. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς δημιουργοῦν τοὺς προσφυγικοὺς τοὺς συνοικισμοὺς γύρω ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης. Μιὰ εἰκόνα τῶν προσφυγικῶν ἐγκαταστάσεων στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1926 μᾶς δίνει ὁ χάρτης 2, ποὺ βασίζεται στὰ στοιχεῖα τῆς μελέτης τῶν Μ. Μαραβελάκη, Α. Βακαλόπουλου, *Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης*.¹¹

Ἡ πλειοψηφία τῶν προσφύγων ἦταν ἀγρότες στὴν παλιά τους διαμονή καὶ δὲν διέθεταν περιουσία. Ταυτόχρονα, στὶς νέες περιοχές ποὺ ἐλευθερώθηκαν μὲ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, κυριαρχεῖ ἡ μεγάλῃ ἔγγεια ἰδιοκτησία. Μπροστὰ στὴν ἐκρηκτικὴ κατάσταση ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἀφιξὴ τῶν προσφύγων καὶ στὴ λαϊκὴ κινητοποίηση, ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση εἶναι ἀναπόφευκτη. Μιὰ σειρά ἀπὸ νόμους διευκολύνει τὴν ἀπαλλοτρίωση καὶ τὴ διανομὴ τῆς γῆς. Οἱ ἀγροτικοὶ κληροὶ ποὺ μοιράζονται εἶναι μικροί, κι αὐτὸ, σὲ

9. Τὰ στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ Χ. Τσιζαλιῆ, «Βενιζέλος-Παπαναστασίου καὶ τὸ σχέδιο τῆς νέας Θεσσαλονίκης», *Τὸ Βήμα*, 2-11-1975.

10. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ernest Hébrard, βλέπε Χ. Τσιζαλιῆ, «Ernest Hébrard. Ἐνα ὄνομα συνδέμενο μὲ τὴν Ἑλλάδα», *Ζυγός*, Μάρτης-Ἀπρίλις 1976, σελ. 70-75.

11. Μ. Μαραβελάκη, Α. Βακαλόπουλος, *Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, ΕΜΣ, 1955.

συνδυασμό μέ τίς χαμηλές τιμές τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, προκαλεῖ τήν ἐπιτάχυνση τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά δημιουργεῖται μιά σημαντική τάξη μικρῶν καί μεσαίων ἰδιοκτητῶν γῆς, πού διαμορφώνει μιά ἰδιαίτερη συνείδηση καί ἀρχίζει νά παίξει σημαντικό πολιτικό ρόλο.

Μέσα στό νομό Θεσσαλονίκης, μετά τήν ἄφιξη τῶν προσφύγων, δημιουργοῦνται γύρω στούς 75 νέοι προσφυγικοί συνοικισμοί. Πολύ κοντά στήν πόλη κτίζονται οἱ συνοικισμοί: Καλαμαριά, Ἀρετσοῦ, Κουρί, Κατιρλί, Πανόραμα, Βάρνα, Πολίχνη, Εὐκαρπία, Ἀμπελόκηποι, Μαινεμένη, Κορδελιό. Γρήγορα οἱ συνοικισμοί αὐτοί ἀρχίζουν νά χάνουν τόν ἀγροτικό τους χαρακτήρα καί μεταβάλλονται σέ τμήματα τοῦ πολεοδομικοῦ συγκροτήματος τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ κάτοικοι τους ἀποτελοῦν στήν οὐσία ἕνα σημαντικό ἀπόθεμα ἐργατικό δυναμικό, μέ συνέπεια τήν ἐμφάνιση σημαντικῆς ἀνεργίας. Τό εἰσόδημα τῶν ἐργατῶν πλησιάζει τό ἐλάχιστο ὄριο διαβίωσης, ἐνῶ τά πλούτη συγκεντρώνονται στά χέρια τῆς μειοψηφίας.

Ἡ κοινωνική διαίρεση τοῦ χώρου γίνεται τώρα πιά ὁμοια φανερή. Ἡ ἀστική τάξη συγκεντρώνεται στό κέντρο τῆς πόλης καί στίς παραλιακές περιοχές, ἐνῶ τό προλεταριάτο ἀποθεῖται στίς περιφερειακές γειτονίες. Τό 1928 ὁ πληθυσμός φτάνει τίς 220.000.¹² Τά σχέδια τοῦ Hébrard ἀναθεωροῦνται καί ἀναπτύσσονται πρός τήν περιφέρεια. Τήν περίοδο αὐτή ὁμοῦ ἐμφανίζονται καί οἱ πρώτες «ἀναρχικές» ἐπεκτάσεις τῆς πόλης. Οἱ σκηνές καί οἱ παράγκες τῶν προσφυγικῶν ἐγκαταστάσεων δίνουν τή θέση τους στίς αὐθαίρετες κατοικίες τῶν ἀγροτομεταναστῶν. Ἀλλά ἡ ἀστικοποίηση αὐτοῦ τοῦ εἶδους χαρακτηρίζει κυρίως τή σύγχρονη μεταπολεμική περίοδο. Τό 1940 τό πολεοδομικό συγκρότημα τῆς Θεσσαλονίκης ἔχει 280.000 κατοίκους¹³ καί ἀπλώνεται σέ μιά ἔκταση 2.000 ἑκταρίων.

3. ἡ σύγχρονη πόλη

Στή δεκαετία 1940-1950, μέ τίς διαδοχικές καταστροφές τοῦ παγκοσμίου πολέμου, τῆς γερμανικῆς κατοχῆς καί τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἐπιταχύνεται ἡ μεταβολή τῆς οἰκολογικῆς ἰσορροπίας στόν ἑλληνικό χώρο καί προκαλοῦνται σημαντικές μετακινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ γιά πολιτικούς λόγους. Μετά τίς διώξεις τῶν Ἑβραίων ἀπό τοὺς Γερμανοὺς ἀλλοιώνεται καί ἡ φυλετική σύνθεση τῶν κατοίκων τῆς πόλης. Στήν ἀπογραφά τοῦ 1951 ἡ Θεσσαλονίκη ἔχει 302.635 κατοίκους.¹⁴

Στή μεταπολεμική περίοδο προχωρεῖ καί ἡ ἐνσωμάτωση τῆς γεωργίας στό καπιταλιστικό σύστημα. Οἱ ἀγρότες πού ἔγιναν μετά ἀπό τήν ἀγροτική μεταρρύθμιση ἰδιοκτῆτες μικρῶν κλήρων ἀποτελοῦν μιά φτωχή τάξη ἐξαρτημένη ἀπό τοὺς ἐμπόρους καί τίς τράπεζες. Ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ ἀγροτικοῦ εἰσοδήματος, σέ συνδυασμό μέ τήν αὐξηση τῆς παραγωγικότητας, πού ὀφείλεται στήν ἐκμηχάνιση τῆς γεωργίας, στίς ἀρδεύσεις καί στήν ἐπέκταση τῆς μονοκαλλιέργειας, δημιουργοῦν ἕνα σχετικό ὑπερπληθυσμό στήν ὑπαίθρο. Οἱ διαστάσεις τοῦ φαινομένου φανερώνονται, ὅταν ἡ ἀγροτιά μπαίνει στό κύκλωμα τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων καί στρέφεται πρός τή ζωὴ τῆς πόλης ἐγκαταλείποντας τήν κλειστή οἰκονομία αὐτοκατανάλωσης τοῦ χωριοῦ.

Ἡ ἐσωτερική μετανάστευση εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στήν πόλη καί στό χωριό, πού στή σύγχρονη περίοδο συνδέεται μέ τήν ἀλληλεξάρτηση ἀνάμεσα τόν ἀγροτικό καπιταλισμό καί τόν καπιταλισμό τῆς πόλης, πού στίς περιφερειακές χώρες δέν συνδέεται ἀναγκαστικά μέ τήν ἐκβιομηχάνιση. Ἐκεῖνο πού πρέπει νά τονιστεῖ εἶναι διότι τῇ νέα αὐτῇ φάση ἔχουμε ἀντίθεση πόλης-υπαίθρου στό ἐσωτερικό τοῦ βασικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἐνῶ στή φάση τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης πού ἐξετάστηκε ἀρχικά ὑπῆρχε ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ διάφορους τρόπους παραγωγῆς.

Ἡ πόλη τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι πόλος ἑλξης τοῦ πληθυσμοῦ στόν ἑλληνικό βορρᾶ καί διατηρεῖ μιά καθαρή περιφερειακή λειτουργία σέ ἀντίθεση μέ τήν ἑλξη τῆς Ἀθῆνας πού ἐπεκτείνεται σ' ὅλο τόν ἑλληνικό χώρο. Σύμφωνα μέ στοιχεῖα τοῦ ΚΕΠΕ τοῦ 1961,¹⁵ οἱ ἐσωτερικοὶ μετανάστες πρός τή Θεσσαλονίκη προέρχονται κυρίως ἀπό τό ἐσωτερικό τοῦ νομοῦ τῆς καί ἀπό τοὺς γειτονικοὺς νομούς Σερρών, Δράμας, Χαλκιδικῆς, Κιλκίς, Πέλλης, Ἡμαθίας, Πιερίας καί Κοζάνης (χάρτης 3). Ὁ πληθυσμός τῆς πόλης, πού ἦταν τό 1951 302.635 κάτοικοι, φτάνει τοὺς 380.648 κατοίκους τό 1961 καί τοὺς 557.370 τό 1971, χρονιά τῆς τελευταίας ἀπογραφῆς.¹⁶

Ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ δέν κατανέμεται ὁμοιόμορφα στό χώρο τῆς πόλης. Ὁ πληθυσμός συγκεντρώνεται βασικά στοὺς περιφερειακοὺς δήμους καί τίς κοινότητες πού παρουσιάζουν ποσοστά αὐξησης τοῦ πληθυσμοῦ γύρω σ' ἀνά 200% μέσα σέ 10 χρόνια. Ταυτόχρονα, μέ τήν ἄνιση ἀνάπτυξη τοῦ κέντρου καί τῆς περιφέρειας τῆς πόλης, φαίνεται καί μιά ἄλλη τάση, ἡ ἐγκατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ στά βόρεια προάστεια, πού ὀφείλεται βασικά στήν συγκέντρωση τῆς βιομηχανι-

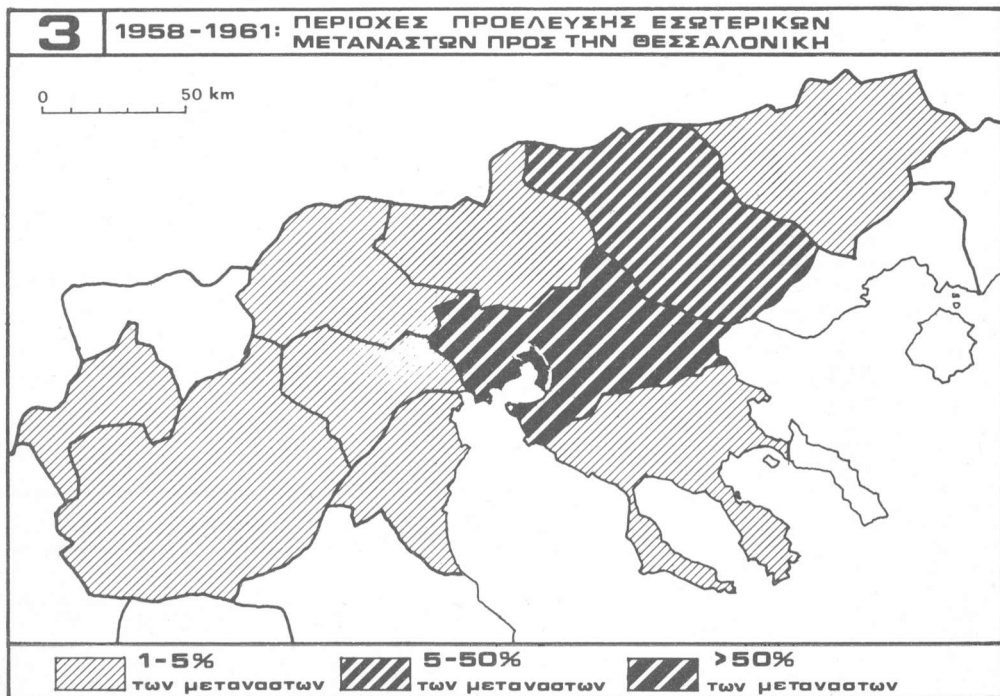
12. Πηγή ΕΣΥΕ, ἐπίσημες ἀπογραφές.

13. Πηγή ΕΣΥΕ.

14. Πηγή ΕΣΥΕ.

15. ΚΕΠΕ, Ἐθνικὸν δόκτιον ἀστικῶν κέντρων, Ἀθῆνα, 1967.

16. Πηγή ΕΣΥΕ, ἀπογραφές 1951, 1961, 1971.

κής και βιοτεχνικής δραστηριότητας στην βόρεια έξοδο της πόλης. Οι χάρτες 4 και 5 δείχνουν με έποπτικό τρόπο αυτή την τάση ανάπτυξης της περιφέρειας της πόλης.

Γιά να γίνει πιο εύκολα κατανοητή η οργάνωση του χώρου της σύγχρονης Θεσσαλονίκης πρέπει να εξεταστούν οι κύριες συνιστώσες της διαδικασίας της αστικοποίησης. Όπως έχουμε αναφέρει κι άλλοι,¹⁷ σε μία σωστή διερεύνηση της οργάνωσης και της διαίρεσης του χώρου σε μία συγκεκριμένη στιγμή της καπιταλιστικής ανάπτυξης, πρέπει να εξεταστεί πρώτα-πρώτα η *χρήση* του χώρου κατά την διαδικασία της παραγωγής. Η βιομηχανία της Θεσσαλονίκης κρατά τον καθαρά τοπικό της χαρακτήρα ως την δεκαετία του 1960. Αποτελείται κυρίως από μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις με περιορισμένο κεφάλαιο, που προσανατολίζονται συχνά στην παραγωγή καταναλωτι-

κών αγαθών. Η δημιουργία όμως μιας δεξαμενής εργατικού δυναμικού από τη μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού προς την πόλη προσελκύει το μονοπωλιακό κεφάλαιο. Η μαζική είσοδος του ξένου ιδιωτικού κεφαλαίου μετά το 1964 μεταμορφώνει την οικονομία της περιοχής. Η πιο μεγάλη επένδυση είναι του συγκροτήματος Esso Pappas. Κατασκευάζεται διυλιστήριο πετρελαίου, εργοστάσιο χημικών υλών (Ethyl-Hellas), και σύντομα ακολουθούν άλλες μεγάλες επενδύσεις (Hellenic Steel, Balkan Export, Siemens, τσιμέντα Τιτάν, κλπ.). Παρά τις ποσοτικές αυτές επενδύσεις, που στην ουσία δίνουν στην οικονομία της περιοχής νεοαποικιακό χαρακτήρα, δεν αυξάνονται σημαντικά οι βιομηχανικές απασχολήσεις. Αυτό οφείλεται κυρίως στη δημιουργία βιομηχανικών μονάδων έντασης κεφαλαίου κι όχι εργασίας. Έτσι, σύμφωνα με στοιχεία της ΥΣΑΠ,¹⁸ το 1973 υπάρ-

17. Ν. Καλογήρου, «Χώρος και παραγωγική διαδικασία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 9 Σεπτέμβρη 1976, σελ. 15.

18. ΥΣΑΠ, *Ειδικών Μητρώων βιομηχανιών-βιοτεχνιών Κεντρικής και Αντιικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη*, 1973, πίνακας 2.

4

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΜΕΤΑΞΥ 1951-1961

5

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΜΕΤΑΞΥ 1961-1971

χουν 70.539 εργαζόμενοι στη βιομηχανία στο νομό Θεσσαλονίκης. Καί σήμερα, όπως στις αρχές του αιώνα, η επεξεργασία του καπνού είναι η κυριότερη πηγή βιομηχανικής απασχόλησης και δίνει δουλειά σε 8.969 άτομα. Ακολουθούν οι κλάδοι των υφαντικών βιομηχανιών με 5.311 απασχολούμενους, των βιομηχανικών ειδών διατροφής με 4.743 απασχολούμενους, των βιομηχανιών υποδημάτων, ένδυμάτων και άλλων ειδών από ύφασμα με 2.954 απασχολούμενους.

Η χωροθέτηση των νέων βιομηχανικών καταστημάτων επιτείνει την ανισότητα ανάμεσα στο θόρυβο και στο νότιο τμήμα της πόλης. Όλες σχεδόν οι νέες μονάδες βρίσκονται κοντά στην παλιά Έθνική οδό προς την Αθήνα και τη Δυτική Μακεδονία, έπειδή η περιοχή συνδυάζει καλό οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο και κυρίως πολλούς εργάτες με χαμηλό ήμερομισθίο, που αποτελεί και τη μόνη πηγή εκμετάλλευσης και κέρδους στη διάρκεια της διαδικασίας εξαγωγής της υπεραξίας. Στην ίδια περιοχή κοντά στη Σίνδο βρίσκεται και η μόνη προγραμματισμένη βιομηχανική ζώνη.

Σύμφωνα με τη θεωρία της «οικονομικής βάσης»,¹⁹ μέσα στο χώρο της πόλης πρέπει να διακρίνονται μερικές δυναμικές δραστηριότητες από άλλες περισσότερο παθητικές. Οι «βασικές» δραστηριότητες σχετίζονται με την εξαγωγή προϊόντων και υπηρεσιών έξω από την περιοχή της πόλης, ενώ οι μη βασικές δραστηριότητες άφωρουν την εξυπηρέτηση των αναγκών των κατοίκων της πόλης. Είναι φανερό ότι βασική προϋπόθεση μιάς πραγματικής περιφερειακής ανάπτυξης, σύμφωνα με τη θεωρία της οικονομικής βάσης, είναι η ενίσχυση της εξαγωγικής βιομηχανίας. Εκείνο που πρέπει να εξεταστεί στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης είναι αν η μαζική εγκατάσταση των ξένων μονοπωλιακών συγκροτημάτων συντελεί πραγματικά στην ανάπτυξη της περιοχής.

Στά αναπτυγμένα καπιταλιστικά κέντρα βλέπουμε σήμερα τον πληθυσμό να αποκτά συνείδηση του τεράστιου κοινωνικού κόστους από την «υποβάθμιση» του περιβάλλοντος που προκαλούν οι βαρείες βιομηχανίες. Κατά συνέπεια, το πραγματικό κόστος της ανάπτυξης παρουσιάζεται υψωμένο, γιατί χρειάζονται πρόσθετα κεφάλαια για τον περιορισμό της μόλυνσης και την εξεύρεση εργατών που να δέχονται να έκτελέσουν τις βαρείες ή ανθυγιεινές εργασίες. Υπάρχει λοιπόν μία ισχυρή τάση για τη μεταφορά στην περιφέρεια της χώρας ή σε λιγότερο αναπτυγμένες χώρες ενός ορισμένου αριθμού βιομηχανιών. Σ' αυτά τα πλαίσια πρέπει να τοποθετηθεί η περιορισμένη

έκβιομηχάνιση της Θεσσαλονίκης των τελευταίων χρόνων. Η επιστημονική επανάσταση έχει μεταθέσει το κέντρο βάρους από τις «παραδοσιακές» βιομηχανικές δραστηριότητες (σιδηροουργία, πετροχημικά, μηχανική) προς νέες βιομηχανικές δραστηριότητες (ατομική ενέργεια, αεροναυτική, ηλεκτρονική). Αυτές οι νέες δραστηριότητες παρουσιάζουν μία διαφορετική οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, δηλαδή με την αυτοματοποίηση απελευθερώνουν το ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό αλλά απαιτούν εξαιρετικά ειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό. Η συνέπεια αυτής της διαδικασίας είναι μία νέα άνιση κοινωνική διαίρεση του χώρου με την συγκέντρωση στα κυρίαρχα καπιταλιστικά κέντρα των υπερσύγχρονων βιομηχανιών και των κέντρων επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας, και την εγκατάσταση στην περιφέρεια των παραδοσιακών βιομηχανιών, που άλλοτε βρίσκονταν στο κέντρο.

Εκτός από την άμεση χρήση του χώρου κατά τη διαδικασία της παραγωγής, πρέπει να εξεταστεί και η χρήση του χώρου για την άπλη και διενδυμένη αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.²⁰ Στη μεταπολεμική περίοδο η ανάπτυξη των περιοχών κατοικίας γίνεται χωρίς πρόγραμμα. Ένώ η οργανωμένη πολεοδομική πολιτική καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη μορφή του κέντρου της πόλης και αργότερα τις περιοχές εγκατάστασης των προσφύγων, τα μεταπολεμικά χρόνια η έσωτερική μετανάστευση δημιουργεί έντονο πρόβλημα στέγης. Οι μετανάστες της πόλης στεγάζονται σε αυθαίρετους οικισμούς. Το φαινόμενο της αυθαίρετης δόμησης οφείλεται εν μέρει στην αδυναμία του κράτους στην τωρινή φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης να αναλάβει τη δαπάνη μιάς άνετης και υγιεινής λαϊκής κατοικίας. Η οργανωμένη κρατική δόμηση δεν καλύπτει παρά μόνο ένα μικρό ποσοστό δις εργατικές κατοικίες και τα προγράμματα στέγασης των παρατηγματούχων και των προσφύγων. Στην πραγματικότητα ο βασικός τρόπος δόμησης είναι η στέγαση σε ιδιωτικές πολυκατοικίες. Η ανεπάρκεια της βιομηχανικής ανάπτυξης χαρακτηρίζει αυτό το είδος αστικοποίησης.²¹ Η οικονομία της πόλης στην Ελλάδα, όπως σημειώνει κι ο Henri Lefebvre,²¹ εξαρτάται στενά από το ακόλουθο κύκλωμα: κερδοσκοπία πάνω στην αστική γη, «δημιουργία» κεφαλαίων μ' αυτό τον τρόπο, ένδυνση αυτών των κεφαλαίων στην κατασκευή, κ.ο.κ. Ευαίσθητο κύκλωμα, που μπορεί από στιγμή σε στιγμή να σπάσει και που καθορίζει ένα χαρακτηριστικό τύπο αστικοποίησης με αδύνατη έκβιομη-

19. Βλέπε σχετικά: A. Bailly, *L'organisation urbaine*, Paris, CRU, 1975, σελ. 73-101.

20. Για τους όρισμούς των έννοιων, βλέπε Ν. Καλογήρου, «Χώρος και παραγωγική διαδικασία», ό.π.

21. H. Lefebvre, *Le droit à la ville*, Paris, Anthropos, 1968, σελ. 18.

χάνιση ἀλλά μέ γρήγορη ἐπέκταση τῆς πόλης.

Ἡ ἐπίσημη πολεοδομικὴ πολιτικὴ εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτη. Ἡ χωροταξικὴ μελέτη τοῦ καθηγητῆ Γιάννη Τριανταφυλλίδη παραμένει ἀνεφάρμοστη δέκα χρόνια μετὰ τὴ σύνταξή της. Ἡ μόνη ἐπέμβαση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ εἶναι ἡ διευθέτηση τοῦ χώρου γιὰ τὴν κυκλοφορία καὶ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου μέ τὴ χρηματοδότηση ἔργων ὑποδομῆς. Ἡ ἐξαγωγή τῆς ὑπεραξίας στὴ σημερινή φάση τοῦ καπιταλισμοῦ δέν ἔχει αὐτόματο χαρακτῆρα. Γιὰ τὴ διαχείριση τῆς παραγωγῆς τοῦ χώρου εἶναι ἀναγκαῖες οἱ διοικητικὲς λειτουργίες, τὰ ἔργα κυκλοφορίας, ἀκόμη καὶ οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ πολιτιστικοῦ χώρου (σχολεῖα, πνευματικὰ κέντρα), πού συμβάλλουν στὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Στὴ σύγχρονη φάση, ὅλες σχεδὸν τίς λειτουργίες διαχείρισης τῆς παραγωγῆς τοῦ χώρου ἔχει ἀναλάβει ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς μέ τίς δημόσιες ὑπηρεσίες καὶ σέ μικρότερο βαθμὸ ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση

πού παραμένει ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν κεντρικὴ διοίκηση.

Τελειώνοντας τὴν ἐπισκόπηση τῆς ἀστικοποίησης καὶ τῆς πολεοδομικῆς πολιτικῆς στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης ἐπισημαίνουμε ὅτι ἡ διαλεκτικὴ θεώρηση τοῦ φαινομένου πού ἐπιχειρήθηκε ἔχει τὸ προτέρημα τῆς συσχέτισης τῶν συγκεκριμένων γεγονότων μέ τὸ γενικότερο θεωρητικὸ πλαίσιο. Δέν ὑπάρχει πραγματικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν καπιταλιστικὸ σχεδιασμὸ καὶ τὴν πολεοδομικὴ «ἀναρχία», ὅταν ἡ διαδικασία τῆς ἀστικοποίησης ἐξετάζεται στὸ φῶς τῆς πραγματικῆς ἱστορικῆς σημασίας της. Ἐτσι ἡ τάξη καὶ ἡ ἀταξία παύουν νὰ εἶναι ἀντίθετες, καὶ ἡ αὐστηρὴ γεωμετρικότητα τῶν σχεδίων τοῦ Hébrard μέ τίς ὁμοιόμορφες προσόψεις καὶ τὴν ἀνάδειξη τῆς προοπτικῆς ὑπακούει στὴν ἴδια λογικὴ τῆς καπιταλιστικῆς χρήσης τοῦ χώρου μέ τίς φαινομενικά τυχαῖες κι ἄμορφες συσσωρεύσεις τῶν σπιτιῶν στὶς γειτονιὲς τῶν αὐθαιρέτων.